

ИНДИВИДУАЛЬНИ ПРІЗВИСЬКА, МОТИВОВАНИ СІМЕЙНИМИ ТА РОДИННИМИ СТОСУНКАМИ НОСІЇВ (на матеріалі антропонімії Тернопільщини)

У статті на матеріалі неофіційної антропонімії Тернопільщини проаналізовано групу індивідуальних прізвиськ, мотивованих сімейними та родинними стосунками носія або свояцтвом, подано мікрогрупи за мотивами номінації. Здійснено лексико-семантичний та структурний аналіз цих назв, описано тематичні групи лексики, які стали основою найменувань.

Ключові слова: неофіційна назва, індивідуальне прізвисько, мотив номінації, семантика твірної основи.

Оксана Вербовета. ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ПРОЗВИЩА, МОТИВИРОВАННЫЕ СЕМЕЙНЫМИ ОТНОШЕНИЯМИ И РОДСТВЕННЫМИ СВЯЗЯМИ НОСИТЕЛЕЙ (НА МАТЕРИАЛЕ АНТРОПОНИМИИ ТЕРНОПОЛЬЩИНЫ)

В статье на материале неофициальной антропонимии Тернопольщины проанализирована группа индивидуальных прозвищ, мотивированных семейными отношениями и родственными связями носителя, определены микрогруппы по мотивам номинации. Произведены лексико-семантический и структурный анализы названий, описаны тематические группы лексики, которые стали основой именованных.

Ключевые слова: неофициальное название, индивидуальное прозвище, мотив номинации, семантика образующей основы.

Oksana Verbovetska. INDIVIDUAL SURNAMES, MOTIVATED BY DOMESTIC AND FAMILY RELATIONS BEHAVIOR (BASED ON THE ANTHROPONYMIC MATERIAL OF TERNOPIL REGION)

The article analyzes the group of individual surnames, motivated by domestic and family relations behaviour, based on the material of the informal anthroponymy of Ternopil region, and a microgroup was presented on motives of the nomination. The lexical-semantic and structural analysis of these names is carried out, thematic groups of vocabulary, which became the basis of naming, are shown.

Keywords: informal name, individual nickname, the motive of nomination, semantics of creators' basis.

Неофіційні іменування становлять невід'ємну складову будь-якого антропонімного угруповання. Перевага їх над офіційними назвами очевидна – вони допомагають уникнути однойменності в колективі, унеможливають неточність ідентифікації особи, а також можуть характеризувати особу або ж указувати на її відношення до інших членів колективу або до інших колективів. Такі назви не обумовлені стандартами, обмеженістю репертуару, як в офіційній сфері називництва.

Формування категорії офіційність / неофіційність в антропонімії в історичному аспекті зумовлене поділом між давньослов'янськими й християнськими іменами [4, с. 28]. Християнські імена входили до складу офіційних іменувань і впроваджувались у слов'янському світі двома інституціями – державою та церквою. У сучасному розумінні поділ системи

іменувань у східних слов'ян співвідносять із часом становлення основного компонента останньої – прізвищ. Аналізуючи місце прізвиських утворень в антропонімійній системі, Р. Мрузек пише: «Юридична стабілізація прізвищ започаткувала появу двох систем називництва: офіційної, чи загальної, і неофіційної, яка функціонує в менших комунікативних спільнотах» [7, с. 270].

Неофіційні іменування в процесі в процесі комунікативного акту набагато частотніші, ніж офіційні, тому й добір їх більш різноманітний. Вибір варіанта іменування залежить, насамперед, від суб'єктів та ситуації спілкування, а також від інших екстралінгвальних чинників. Тому одна і та ж особа в одному і тому ж мікроколективі може ідентифікуватися по-різному.

Неофіційні назви не є однорідними іменуваннями, оскільки неофіційна сфера торкається різних сторін «соціальності» особи – сім'я, родина, рід, сусідство, входження до різних територіальних та суспільних угруповань і т. ін., що передбачає необхідність різносторонньої інформації про носія. Серед неофіційних назв виділяємо індивідуальні прізвиська, сімейно-родові та родичівські іменування, соціоколективні та колективно-територіальні назви, а також ніки та псевдоніми, псевдо і позивні.

Метою нашої розвідки є аналіз індивідуальних прізвищ, мотивованих сімейними та родинними стосунками носія або свояцтвом. Джерельною базою послужили назви, зібрані експедиційним шляхом у 128 населених пунктах Тернопільщини в респондентів різних вікових груп.

Прізвишками вважаємо неофіційні назви, що їх набуває особа в різні періоди свого життя відповідно до певної характерної риси, випадку з життя, аналогії та под. з метою виокремлення з-поміж інших осіб, яким вона протиставляється виділеною особливістю або особливостями. Здебільшого прізвиська є індивідуальними назвами, які семантично мотивовані, традиційно мають негативне або нейтральне емоційне забарвлення, і використовуються найчастіше позаочі.

Детальний аналіз індивідуальних прізвищ окремих регіонів України, різні спроби їх систематизації та класифікації подають у дисертаційних працях, монографіях та окремих статтях українські дослідники: П. Чучка, Н. Федотова, Н. Шульська, М. Наливайко, О. Антонюк; Г. Аркушин, Б. Близнюк та М. Будз, С. Брайченко, С. Богдан, Л. Кравченко, М. Лесюк, Л. Ліщинська, О. Михальчук, Р. Остап, І. Ощипко, Г. Сенік, В. Тихоша та ін.

Сім'я, рід, родина для слов'ян були і залишаються одними з найважливіших і найвпливовіших інституцій у їх світогляді і світосприйнятті, тому не дивно, що іменування осіб часто пов'язані із належністю до цих спільнот, із взаємовідносинами «особа» – «рід, родич, родина, сім'я» та ін.

Загалом назви за сімейними та родинними стосунками носія або свояцтвом використовують як в офіційному називництві, так і в народнорозмовній сфері. Спадковість в офіційній системі іменувань українців споконвіку передавалася по батьківській лінії, а згодом закріпилась кодифіковано. Серед офіційних назв особи в усіх східних і південних слов'ян була антропонімна формула «особове ім'я + патронім» [4, с. 27]. Формування імен по батькові як слів, що вказують на належність батькові, тривало багато століть і завершилося в кінці XVI–на поч. XVII ст. [2, с. 4]. Історично функції імен по батькові називали людину за іменем голови сім'ї. У сучасному розумінні ім'я по батькові – «вид антропоніма, іменування чоловіка або жінки, крім імені, ще й за іменем батька; такі назви утворюють за допомогою патронімих суфіксів: -ич, -ович (для чоловіків), -івн-а / -івн-а (для жінок)» [1, с. 100].

Окрім офіційних назв (імен по батькові) на відношення особи до роду та родини вказують сімейно-родові іменування – назви, що функціонують у неофіційній сфері, передаються у спадок, іменують усю родину, вживаються переважно у множині, проте мають форму однини для позначення кожного члена родини (напр., *Бобикові* – прізвисько голови родини Бобик, чоловік – Бобик, дружина і донька – Бобиха або Бобикова, син – Бобик або Бобиків).

Так само активно в неофіційній сфері сільської місцевості активно функціонують родичівські назви – іменування осіб за батьком, матір'ю і т. под., які вказують на відношення до певних родичів і мають специфічні традиційні форманти (матроніми, патроніми, пропатроніми, проматроніми, андроніми, гінеконіми, гіоніми, гамброніми та ін.).

Індивідуальні прізвиська, мотивовані сімейними та родинними стосунками носія або свояцтвом, на Тернопільщині малочисельні, нараховують лише 50 назв, що становить 1% від усіх досліджених індивідуальних прізвищ зазначеної території.

Зважаючи на неусталеність класифікації українських прізвищ, дослідники відносять ці назви до різних груп. Так, П. Чучка називає їх «за місцем найменованого у громаді», віднісши туди ще й ті, які характеризують носія за майновим станом, належністю до якогось ідеологічного чи політичного угруповання [6, с. 196]. Л. Кравченко відносить їх до таких, що «відтворюють реальний стан речей» поряд з тими, що називають носія за професією, місцем проживання, походження, соціальним станом [3, с. 179]. Ми їх кваліфікуємо як назви за сімейними та родинними стосунками носія або свояцтвом.

На особливості сімейних стосунків на Тернопільщині вказують прізвиська *Дзядо* (дуже любив своїх онуків, доглядав їх), *Доня* (дуже піклується про своїх батьків), *Отець* (дуже хороший батько для своїх дітей, дуже багато часу проводить з ними), які характеризують денотата з позитивного боку. Традиційно прізвиська протиставляють особу / групу осіб за певними ознаками усім іншим членам спільноти, проте зазначені прізвиська мотивовані рисами, що притаманні багатьом особам, але є особливо яскравими, бо респонденти їх пояснюють як «дуже» особливі стосунки, в особливій формі вияву.

Місце проживання носіїв та відношення до інших родичів передає прізвисько *Зять* (живе в приймах); наявність близнюків – *Близнючка* (має сестру-близнючку), *Ксерокс* (має брата-близнюка); інших родичів – *Кацо* (має родичів в Італії).

Дітей, народжених не у шлюбі (що було в українців здавна приводом для осудження) називають *Нагула* (є нагуляною дитиною), *Німець* (позашлюбний син від німця). Того, хто жив без батька, іменують *Зозулька*; сиріт – *Приймак*, *Сирота*. Підкинуті чужим людям діти мають прізвиська *Найда*, *Найдушка*.

Причиною появи наступної підгрупи прізвищ стали факти виховання дитини не у своїй сім'ї, а в сім'ях бабусь і дідусів, інших родичів: *Бабин* (жив у бабусі, дуже її любив), *Внук* (виховувався в сім'ї бабусі і дідуся); *Брат* (виховувався в братовій сім'ї), *Вуйців* (проживав у дядька, дуже його любив), *Дядинок* (виховувався в сім'ї дядька), *Дядиха* (виховувалася в сім'ї дядька), *Родич* (жив у сім'ї родичів), *Цьоцина* (виховувалася тіткою), *Швагер* (проживав із сім'єю сестри) та ін. Ситуація, коли рідні виховують племінників, відображена в прізвиську *Вуйцьо*, *Вуя* (виховував племінника). Прізвисько *Дзядичка* номінує чужу для денотата людину, яка замінила рідну бабусю.

Для осіб, що мають багато племінників або похресників, зафіксовано прізвиська: *Дядя*, *Стрик* (пор. діал. стрик «дядько по батькові, брат батька та чоловік батькової сестри» [ЕСУМ V, с. 442]); *Кум*, *Нанашко* (пор. діал. нанашко «хрещений батько...» [ЕСУМ IV, с. 36]), *Цьота*.

Осіб, що мають багато дітей або онуків, називають прізвишками: *Батя*, *Квочка*, *Ксерокс*, *Няньо*, *Сімейка*, *Татко* (мав багато дітей у різних сім'ях), *Шістьорка* (має шестеро дітей); *Дідо* (молодий, але має багато онуків), *Дідура* (має багато онуків) та ін.

Неодружених осіб на Тернопіллі іменують *Дед* (старший, але без сім'ї), *Єдиний*, *Ксьондз*.

Порядок народження дитини в сім'ї передають прізвиська: *Восьмирта* (восьма дитина в сім'ї), *Семий* (сьома дитина в сім'ї). У давнину вони кваліфікувались як автохтонні власні імена. Про звичай таким чином іменувати дитину пише М. Худаш: «Не маючи якогось конкретного забобонно-містичного спрямування при наданні дитині цього виду власних імен, новонароджених називали за порядком народження в сім'ї» [5, с. 118]. Такий же мотив має прізвисько *Пупсік* (наймолодша з багатодітної сім'ї).

На Тернопільщині трапляються прізвиська, що іменують осіб і за часом переходу особи в інший сімейний статус: *Дзядзьо* (скоро став дідусем).

Одне прізвисько – *Ксерокс* – має різні мотиви номінації. В одному випадку воно номінує особу, що має брата-близнюка (однакові, як ксерокопії), в іншому – денотат має багато дітей, народжених рік за роком («ксерує»).

Лексико-семантичний аналіз групи прізвищ, мотивованих сімейними та родинними стосунками носія або свояцтвом, виявляє, що їх етимонами є здебільшого загальні назви, серед яких: 1) назви осіб за спорідненістю, свояцтвом (*Брат*, *Внук*, *Дед*) – 72%; 2) назви осіб за

соціальним статусом (*Сирота*) – 2%; 3) назви осіб за етнічною приналежністю (*Німець*) – 2%; 4) назви осіб за професією, званням, заняттям (*Ксьондз*) – 2%; 5) назви чисел, порядок при лічбі (*Шістьорка, Семий*) – 6%; 6) назви птахів, комах (*Зозулька, Квочка*) – 4%; 7) назви предметів (*Ксерокс, Пупсік*) – 6%; 8) назви сукупностей осіб (*Сімейка*) – 2%; 9) оказіональні назви (*Восьмирта*) – 2%. Лише одне прізвисько в основі має власну назву – особове ім'я *Кацо*, що становить 2% від усіх назв цієї мотиваційної групи.

Серед прізвиськ, мотивованих сімейними та родинними стосунками носія або свояцтвом, багато слів діалектної лексики: *Вуйцьо, Вуя, Дзядзьо, Нанашко, Стрик, Цьота, Швагер* та ін.; жаргонної: *Батя, Дед*; трапляються запозичення, зокрема росіянізми: *Пупсік, Шістьорка*; емоційно-забарвлена лексика: *Дідура, Зозулька* та ін.

У граматичному аспекті серед етимонів прізвиськ цієї групи спостерігаємо іменники (*Брат, Сімейка* – 90%), прикметники (*Бабин, Цьоцина, Єдиний* – 8%) та порядкові числівники (*Семий* – 2%).

За структурою усі прізвиська є однослівними іменуваннями (*Дядя, Квочка*).

Отже, індивідуальні прізвиська, мотивовані сімейними та родинними стосунками носія або свояцтвом, на Тернопільщині не є поширеними (становлять 1% від усіх досліджених індивідуальних прізвиськ), що, вважаємо, зумовлено активним вжитком в неофіційному антропоніміконі інших народнорозмовних іменувань, що також відображають сімейні та родинні відношення носія – родичівські назви та сімейно-родові іменування. Лексичну базу індивідуальних прізвиськ дослідженої групи в переважній більшості становлять апелювати. Найповніше в них відображено назви родинних відношень – 72%. Індивідуальні прізвиська, мотивовані сімейними та родинними стосунками носія або свояцтвом, виникають здебільшого внаслідок онімізації загальнозживаної, а подекуди – діалектної чи жаргонної лексики, що зумовлено давністю вжитку та особливостями територіального поширення таких іменувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л. О. Ім'я дитини в українській родині. Словник-довідник / Л. О. Белей. – Ужгород: закарп. крайове т-во «Просвіта», 1993. – 117 с.
2. Карпенко Ю. Про критерії поділу власних і загальних назв / Ю. Карпенко // Повідомлення УОК. – К.: [б. в.], 1974. – Вип. 10. – С. 3–10.
3. Кравченко Л. О. Українська ономастика: антропоніміка: наук. посібн. / Л. О. Кравченко. – К.: Знання, 2014. – 239 с.
4. Медвідь-Пахомова С. М. Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.03 «Слов'янські мови»; 10.02.01 «Українська мова» / С. М. Медвідь-Пахомова; Ін-т мов-ва ім. О. О. Потебні НАН України. – К.: [б. в.], 2000. – 36 с.
5. Худаш М. Л. До питання класифікації українських прізвищевих назв XIV–XVIII ст. / М. Л. Худаш // З історії української лексикології. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 96–160.
6. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття: [монографія] / Павло Чучка. – К.: ТОВ «Папірус», 2008. – 671 с.
7. Mrózek R. Pozycja tworów przezwiskowych w systemie antropomicznym / R. Mrózek // Przewiska i przydomki w językach słowiańskich. Część I. / [pod red. St. Warchoła]. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. – S. 269–273.

СКОРОЧЕННЯ

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.

Став. – Ставицька Л. Український жаргон: словник / Леся Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 496 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. / [ред. кол. І. К. Білодід (гол.) та ін.] – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2016 р.